

Εφαρμόζοντας τη θεωρία του Συνολικού Έργου Τέχνης στην ερμηνευτική προσέγγιση της Λογοτεχνίας σε Λέσχη Ανάγνωσης Ενηλίκων.

Applying the Theory of Total Artwork to the Interpretive Approach to Literature in an Adult Reading Club.

Παρασκευή Γεωργαντά, Φιλολόγος, Απόφοιτος Μεταπτυχιακού Προγράμματος Ε.Α.Π. «Σπουδές στην Εκπαίδευση», *evigeo1972@gmail.com*.

Αθανασία Δακοπούλου, Καθηγήτρια-Σύμβουλος Ε.Α.Π., *nasiadako@gmail*.

Paraskevi Georganta, *Philologist, MA in Education (Hellenic Open University), evigeo1972@gmail.com*.

Athanasia Dakopoulou, *Associate Lecturer at the Hellenic Open University, nasiadako@gmail.com*.

Abstract: The present study presents a method designed to help adults develop an interpretive approach to literature. The method is based on Richard Wagner's Theory of Total Artwork and integrates speech, image and music. In particular, we investigate the views of adult learners on the advantages of applying the method to understanding literature. Since there is no relevant literature on the application of this method to adult education, we have attempted to contribute to theory-building based on members' views. This original method and its application constitute the theoretical framework of the research, while the qualitative methodological approach was used to investigate the research questions by interviewing members of the Reading Club of Megara's Municipal Library.

The research shows the benefits of the method compared to the conventional approach to literature, exclusively through speech, as it can activate adult senses, imagination, and emotion. It also shows that through the method, adults - regardless of their socio-cultural and educational background and their relationship to literature in general - approach the literary text in a multifaceted, multidimensional and experiential way and enjoy it with undiminished interest.

Key words: Theory of Total Artwork, interpretive approach to literature, adult reading club.

Περίληψη: Στην παρούσα έρευνα παρουσιάζεται η μέθοδος που σχεδιάστηκε με στόχο την ερμηνευτική προσέγγιση έργων της λογοτεχνίας από ενήλικους. Η μέθοδος στηρίζεται στη θεωρία του Συνολικού Έργου Τέχνης του Richard Wagner και ενοποιεί το λόγο, την εικόνα και τη μουσική. Ειδικότερα, διερευνώνται οι απόψεις ενηλίκων εκπαιδευομένων σχετικά με τα πλεονεκτήματα που παρέχει η εφαρμογή της μεθόδου στην κατανόηση της λογοτεχνίας. Εφόσον δεν υπάρχει σχετική βιβλιογραφία για την εφαρμογή αυτής της μεθόδου στην εκπαίδευση ενηλίκων, επιχειρήσαμε να συμβάλουμε στη δημιουργία θεωρίας βασιζόμενοι στις απόψεις των μελών. Η πρωτότυπη αυτή μέθοδος και η εφαρμογή της συγκροτούν το

θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας, ενώ για τη διερεύνηση των ερευνητικών ερωτημάτων αξιοποιήθηκε η ποιοτική μεθοδολογική προσέγγιση με συνεντεύξεις με τα μέλη της Λέσχης Ανάγνωσης της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Μεγάρων.

Η έρευνα αποτυπώνει τα πλεονεκτήματα της μεθόδου συγκριτικά με τη συμβατική προσέγγιση της λογοτεχνίας, αποκλειστικά μέσω του λόγου, γιατί μπορεί να ενεργοποιήσει τις αισθήσεις, τη φαντασία και το συναίσθημα των ενηλίκων. Δείχθηκε επίσης πως, μέσω της μεθόδου, οι ενήλικοι - ανεξάρτητα από το κοινωνικο-πολιτισμικό και μορφωτικό τους επίπεδο και τη σχέση τους γενικότερα με τη λογοτεχνία –προσεγγίζουν πολύπλευρα, πολυδιάστατα και βιωματικά το λογοτεχνικό κείμενο και το απολαμβάνουν με αμείωτο ενδιαφέρον.

Λέξεις-κλειδιά: Θεωρία του Συνολικού Έργου Τέχνης, ερμηνευτική προσέγγιση της λογοτεχνίας, λέσχη ανάγνωσης ενηλίκων.

Εισαγωγή

Η διεθνής βιβλιογραφία έχει πολλάκις επισημάνει ότι ο ενήλικος μαθαίνει καλύτερα όταν εκτίθεται σε εμπειρίες που μπορεί να χρησιμοποιήσει ο ίδιος για να επιτύχει τις δικές του μαθησιακές αλλαγές (Brookfield, 1995· Rogers, 1999). Προς αυτόν τον σκοπό αναμφισβήτητα συμβάλλει η χρήση της τέχνης (Gardner, 1990· Kazemek & Rigg, 1997· Κόκκος & Μέγα, 2007· Μέγα, 2011). Μέσω αυτής ο ενήλικος αποκτά αισθητική εμπειρία, αναπτύσσοντας περαιτέρω τον στοχασμό και τον κριτικό στοχασμό του. Η αισθητική εμπειρία αποτελεί το κατεξοχήν μέσο για την ανάπτυξη της φαντασίας, την οποία ο Dewey (1980, όπ. αναφ. Κόκκος, χ.χ.) θεωρεί θεμελιώδες στοιχείο της διεργασίας της μάθησης. Ο ενήλικος εκπαιδευόμενος για να κατανοήσει τα νοήματα των έργων τέχνης χρειάζεται να επιστρατεύσει στο έπακρο τη φαντασία του. Για αυτούς τους λόγους η αισθητική εμπειρία είναι ευρύτερη και βαθύτερη από τις συνήθεις εμπειρίες που αποκτά από την πραγματικότητα (Μέγα, 2011).

Ακολουθώντας, με τη βοήθεια της τέχνης ο ενήλικος μπορεί να προσεγγίσει τη Λογοτεχνία, ενεργοποιώντας τη φαντασία και τη στοχαστική ικανότητά του, δίνοντας ο ίδιος νόημα στα εμπειρηχόμενα νοήματα (Greene, 2000· Lipson, 2005). Αν, λοιπόν, η τέχνη αποδεικνύεται το ισχυρότερο μέσο για να προσεγγίσει ο ενήλικος τη λογοτεχνία, θεωρούμε ότι η ενοποίηση των τεχνών που επιχειρείται με την εφαρμογή της θεωρίας του Συνολικού Έργου Τέχνης του Richard Wagner μπορεί να τού προσφέρει μια συνολική εμπειρία, που θα ενεργοποιήσει στο έπακρο τη φαντασία του και θα τον ωθήσει να προσπαθήσει να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις που του θέτει το λογοτεχνικό κείμενο.

Το Συνολικό Έργο Τέχνης (Gesamtkunstwerk) του Richard Wagner έχει περιγραφεί και αναλυθεί σε αρκετές μελέτες (Berry, 2004· Brown, 2016· Γρηγοριάδου, 2015· Lajosi, 2010· Mondschein, 2012· Παπαθανασίου, 1986), οι οποίες εστιάζουν κυρίως στη φιλοσοφία της θεωρίας, τη σχέση της με την αρχαία ελληνική τραγωδία και την εφαρμογή της σε έργα

όπερας. Στη βιβλιογραφία, όμως, δεν έχουν ερευνηθεί τα εκπαιδευτικά αποτελέσματα που μπορεί να έχει η εφαρμογή της θεωρίας του Συνολικού Έργου Τέχνης στην προσέγγιση της λογοτεχνίας από ενήλικους.

Η εφαρμογή του στην εκπαίδευση ενηλίκων και, συγκεκριμένα, στην ερμηνευτική προσέγγιση έργων της Λογοτεχνίας, έγκειται στη χρήση ποικίλων μορφών τέχνης (λόγου, μουσικής, εικόνων από έργα ζωγραφικής, γλυπτικής, αρχιτεκτονικής, καλλιτεχνικής φωτογραφίας) και την ενοποίησή τους προς έναν και μοναδικό σκοπό, δηλαδή την ενεργοποίηση της φαντασίας του ακροατή-θεατή και της προσπάθειάς του να συλλάβει κρυμμένα νοήματα, δημιουργώντας παράλληλα τα δικά του.

Σύμφωνα με τα προρηθέντα, ο στόχος της παρούσας έρευνας είναι να διερευνηθεί κατά πόσο η εφαρμογή της θεωρίας του Συνολικού Έργου Τέχνης, η οποία απετέλεσε τη βάση της μεθόδου που αναπτύξαμε για την ερμηνευτική προσέγγιση της Λογοτεχνίας, βοήθησε του ενήλικους που απαρτίζουν την ομάδα Λέσχης Ανάγνωσης της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Μεγάρων να προσεγγίσουν ερμηνευτικά τα λογοτεχνικά έργα, ξεπερνώντας τις όποιες ιδιαιτερότητες μορφής ή περιεχομένου μπορεί να παρουσίαζαν.

1. Θεωρητικό Πλαίσιο

Η χρήση έργων τέχνης στην εκπαιδευτική διεργασία συμβάλλει στη γνωστική ανάπτυξη του ενήλικου, καθώς βοηθά στο να γίνεται πιο ευφυής η παρατηρητικότητα του, τον ασκεί στην γνωστική ευελιξία και την ερμηνευτική γνώση (Gardner, 1990· Κόκκος κ.συν., 2011· Μιχαηλίδης & Πασχαλίδου, 2015). Περαιτέρω, η παρατήρηση έργων τέχνης ενισχύει την ανάπτυξη της φαντασίας, η οποία θεωρείται θεμελιώδες στοιχείο για τη διεργασία της μάθησης, και βοηθά τους ενήλικους εκπαιδευομένους να μπορέσουν να οραματιστούν γι' αυτά που δε μπορούν στην πραγματικότητα να νιώσουν με τις αισθήσεις (Δημητρακοπούλου, 2018· Dewey, 1934, 1980, όπ. αναφ. Κόκκος, 2009· Dirkx, 2001· Greene, 2000· Kazemek & Rigg, 1997· Κούσουλας & Μέγα, 2005· Ράικου, 2013). Επιπλέον, η χρήση της τέχνης ενισχύει την ικανότητα παραγωγής νέων ιδεών, δηλαδή τη δημιουργικότητα (Csikszentmihalyi & Schiefele, 1992· Κόκκος, 2009· Κόκκος κ.συν., 2011· Kokkos, 2012· Κούσουλας & Μέγα, 2005· Zorrilla & Tisdell, 2016), ενώ μπορεί να γεφυρώσει πολιτισμικές διαφορές και να φέρει κοντά εκπαιδευομένους που προέρχονται από διαφορετικά περιβάλλοντα (Lipson, 2005), να ανοίξει νέους ορίζοντες (Cucos, 2014), να απελευθερώσει τους εκπαιδευομένους (Ράικου, 2013) και να τους βοηθήσει να επιτύχουν βιωματική γνώση του κόσμου (Ramirez-Garrido et al., 2018). Τέλος, οδηγεί στην ανάπτυξη ενσυναίσθησης, διορατικότητας, αυτογνωσίας και διαπροσωπικής έκφρασης (Jarvis & Gouthro, 2015).

Όλα αυτά η Τέχνη τα επιτυγχάνει μέσω της αισθητικής εμπειρίας, η οποία έχει αποδειχθεί ότι είναι η ισχυρότερη εμπειρία που μπορεί να δεχθεί ο εκπαιδευόμενος, γι' αυτό και έχει τόσο βαθιά επίδραση στον νοητικό, ψυχικό και συναισθηματικό του κόσμο (Adorno, 2000· Arnheim, 1986· Cupchik et al., 2009· Δημητρακοπούλου, 2018· Eisner, 2003· Gardner, 1990· Markonić, 2012). Ο συνδυασμός και η ενοποίηση των διαφόρων τεχνών με σκοπό τη

δημιουργία ενός ολοκληρωμένου έργου τέχνης εμφανίζεται στη θεωρία του Richard Wagner περί Συνολικού Έργου Τέχνης (Gesamtkunstwerk). Ο Wagner πίστευε ότι τα ξεχωριστά καλλιτεχνικά μέσα – η μουσική, το κείμενο, ο χορός, η ζωγραφική, η αρχιτεκτονική – που αντιπροσωπεύουν τις διαφορετικές ανθρώπινες αισθήσεις (ακουστική, οπτική και κιναισθητική) μπορούν να εκπληρώσουν την αρχική τους λειτουργία μόνο εάν αλληλεπιδρούν σε τέλεια αρμονία μεταξύ τους (Berry, 2004· Brown, 2016· Clausnitzer, 2006· Γρηγοριάδου, 2015· Mondschein, 2012· Lajosi, 2010· Παπαθανασίου, 1986· Vidalis, 2010).

Η Γρηγοριάδου (2015), αναφερόμενη στο Συνολικό Έργο Τέχνης, μιλά για το φαινόμενο της συναισθησίας, δηλαδή της ενότητας των αισθήσεων. Ο Galton (όπ. αναφ. Γρηγοριάδου, 2015) εξηγεί ότι τα φαινόμενα συναισθησίας εμφανίζονται στη συμπληρωματικότητα μεταξύ των αισθήσεων σε όλους τους καλλιτεχνικούς τρόπους έκφρασης (ποίηση, ζωγραφική, γλυπτική, μουσική). Ο Heyrman (2005) θεωρεί ότι η συνολικότητα εκφράζεται μέσω της σύνθεσης των αισθήσεων του θεατή (unity of the senses). Η αφετηρία του είναι η υπόθεση ότι τα «συναισθησιακά φαινόμενα» βρίσκονται στις ρίζες όλων των καλλιτεχνικών πρακτικών. Όπως πολύ σωστά επισημαίνει η Γρηγοριάδου (2015, σ. 152) «οι αισθήσεις είναι φτιαγμένες να λειτουργούν ομαδικά: κινητικά, δυναμικά, συμπληρωματικά ίσως ανταγωνιστικά και εν τέλει επαυξητικά προς τη συνολική εμπειρία – τη συναισθητική εμπειρία – κάτι για το οποίο ο σημερινός άνθρωπος πιθανόν αδιαφορεί εξαιτίας της κυριαρχίας του οπτικού». Η συναισθητική εμπειρία συνδέεται νοηματικά με το όραμα του Wagner περί ενότητας των τεχνών.

Μεγάλο ρόλο απέδιδε ο Wagner στη μουσική. Πίστευε ότι η μουσική διαμεσολαβεί και συνδέει μεταξύ τους τις διαφορετικές τέχνες (Lajosi, 2010). Τελικό προϊόν των ενωμένων στη δραματική σκηνή τεχνών είναι η αυθεντική παρουσίαση μιας πλοκής που μεταθέτει στη σκηνή καθαρά ανθρώπινα, κατανοητά σε όλους και χαρακτηριστικά γεγονότα που έχουν διαχρονικό χαρακτήρα. Η μουσική έχει μεγαλύτερη σημασία, επειδή, σε αντίθεση με το κείμενο, είναι ως επί το πλείστον κατανοητή, πράγμα που διευκολύνει τον κοσμοπολίτικου προσανατολισμού σκοπό του Wagner. Στην προσπάθεια του συνθέτη να παρουσιάσει «ολόκληρο τον άνθρωπο» επί σκηνής, η μουσική έχει το καθήκον να εκφράσει το υποσυνείδητο και τον κόσμο των ιδεών των δρώντων προσώπων. Ενώ το δράμα προσφέρει την εξωτερική δράση, η μουσική έχει το ρόλο να απεικονίσει το μη ορατό, επειδή υποτίθεται ότι απεικονίζει και ερμηνεύει ψυχολογικά τις εσωτερικές διεργασίες των δρώντων χαρακτήρων. Εν τέλει, ο Wagner μετέτρεπε τη μουσική σε περίπλοκα κατασκευασμένο σχόλιο πάνω στο σκηνικό γίνεσθαι, το οποίο εξασφάλιζε εσωτερική συνοχή, καθώς απλωνόταν σε ολόκληρο το έργο (Clausnitzer, 2006).

Μια άλλου είδους ενότητα στην οποία απέβλεπε επιπλέον ο Wagner, ήταν η ενότητα του κοινού (Berry, 2004· Clausnitzer, 2006). Η βασική κοινωνική ιδέα του Συνολικού Έργου Τέχνης συνίσταται στο να ενώσει πάλι το κοινό μέσω της επανένωσης των διαχωρισμένων τεχνών και να αλλάξει την κοινωνία υπέρ μιας νέας αντίληψης της Τέχνης. Ο Wagner, στο έργο του *Das Kunstwerk der Zukunft* (1849), όχι μόνο έθεσε τις ιδρυτικές ιδέες της ιδανικής όπερας, την οποία ονόμασε μουσικό δράμα, αλλά επεξεργάστηκε και τις ιδέες του για την

ιδανική σχέση μεταξύ του καλλιτέχνη και του κοινού. Θεωρούσε ότι ειδικά το θέατρο, λόγω του πολυμεσικού χαρακτήρα του Gesamtkunstwerk, είναι ένα αποτελεσματικό εργαλείο για τη διαμόρφωση και την ανάπτυξη της αίσθησης της κοινωνικότητας και της ενότητας στην κοινωνία.

Αυτό το πλαίσιο της θεωρίας του Wagner επηρεάζει τους παραδοσιακούς ρόλους του δημιουργού και του δέκτη, γιατί, αντί της παθητικής αισθητικής εμπειρίας, επιτρέπει την ενεργό συμμετοχή στη δημιουργία του έργου τέχνης. Η θεωρία της Τέχνης και η κοινωνική θεωρία είναι αναπόσπαστα συνυφασμένες στο έργο του Wagner (Lajosi, 2010). Σε αυτό επηρεάστηκε από την αρχαία ελληνική τραγωδία, η οποία, λόγω της αισθητικής οργάνωσης της ελληνικής κοινωνίας, επέτρεψε την αρμονική συνύπαρξη καλλιτεχνών και ακροατηρίου, θεάτρου και καθημερινής πραγματικότητας (Lajosi, 2010). Σύμφωνα με τον Berbach (2004, p. 234, όπ. αναφ. Γρηγοριάδου, 2015), η υλοποίηση του Συνολικού Έργου Τέχνης δεν αποτελεί για τον Wagner καθήκον ενός δημιουργού - ιδιοφυΐας, αλλά της αποκαλούμενης «εταιρίας καλλιτεχνών». Αυτή η ιδέα συμφωνεί με την αντίληψή του για μια νέα κοινωνική τάξη, που θα καθιστά δυνατό σε κάθε άνθρωπο να γίνει καλλιτέχνης μέσα σε μια κατάσταση απελευθερωμένου αισθησιασμού, επειδή στο έργο τέχνης, ως αυθεντικής παρουσίασης της ζωής, ο άνθρωπος βρίσκει τον εαυτό του.

Ενώ το Συνολικό Έργο Τέχνης έχει μελετηθεί σε όλες τις διαστάσεις του, από τη βιβλιογραφία απουσιάζει η έρευνα της δυνατότητας χρήσης του για εκπαιδευτικούς σκοπούς, τη στιγμή που υπάρχει μια γενικότερη απαίτηση για τη χρήση έργων τέχνης στην εκπαίδευση. Αναγνωρίζοντας αυτή την απουσία, παρουσιάζουμε τη μέθοδο που αναπτύξαμε για την ερμηνευτική προσέγγιση της λογοτεχνίας από ενηλίκους εκπαιδευομένους, η οποία στηρίζεται στην εφαρμογή της ιδέας του Συνολικού Έργου Τέχνης. Η μέθοδος αυτή μπορεί να εφαρμοστεί με τη βοήθεια των ψηφιακών τεχνολογιών, οι οποίες διευκολύνουν τη συνένωση σε μια παρουσίαση του λόγου, της εικόνας και της μουσικής (Boehner et al., 2003· Castañeda, 2009· Joy & Sherry, 2003· Kress, 2005· Lauer, 2009· Ramírez Garrido et al., 2018). Επιχειρήσαμε, λοιπόν, να διερευνήσουμε το αν η εφαρμογή της θεωρίας του Συνολικού Έργου Τέχνης μπορεί να προσφέρει στους ενηλίκους που μελετούν λογοτεχνικά έργα μια συνολική αισθητική εμπειρία, τέτοια που μπορεί να τους βοηθήσει να έχουν μια καλύτερη ερμηνευτική προσέγγιση της λογοτεχνίας.

2. Η μεθοδολογία της έρευνας

Για τη διεξαγωγή της έρευνας επιλέξαμε την ποιοτική μεθοδολογική προσέγγιση, διότι το ερευνητικό μας πρόβλημα επικεντρώνεται στις εμπειρίες και τις απόψεις των ατόμων, και, συγκεκριμένα, στις εμπειρίες και απόψεις των μελών της Λέσχης Ανάγνωσης Δημοτικής Βιβλιοθήκης Μεγάρων, και σκοπός της ποιοτικής προσέγγισης είναι να αναδείξει τις απόψεις των συμμετεχόντων και περαιτέρω τα θέματα που αναδύονται από αυτές.

Στην έρευνά μας, ο πληθυσμός της έρευνας ταυτιζόταν με το δείγμα, καθώς οι συμμετέχοντες στην έρευνα ήταν τα 17 μέλη της Λέσχης Ανάγνωσης. Αξιοποιήθηκε η σκόπιμη

δειγματοληψία, βάσει της οποίας, οι ερευνητές επιλέγουν εκ προθέσεως άτομα και τοποθεσίες για να μάθουν ή να κατανοήσουν το κεντρικό φαινόμενο. Το κριτήριο για την επιλογή των συμμετεχόντων ήταν η εξασφάλιση «πλούτου πληροφοριών» (Patton, 1990, όπ. αναφ. Creswell, 2011, σ. 244). Τα μέλη της λέσχης κρίθηκαν κατάλληλα, αφού έχουν έρθει σε επαφή τα τελευταία έτη με την μέθοδο ερμηνευτικής προσέγγισης της Λογοτεχνίας βασισμένη στη θεωρία του Συνολικού Έργου Τέχνης. Στους πίνακες 1 και 2 περιγράφεται το δείγμα ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο και το επάγγελμα που ασκούν:

Ανώτατη εκπαίδευση	Ανώτερη εκπαίδευση	Υποχρεωτική εκπαίδευση
9	2	6

Πίνακας 1. Σπουδές συμμετεχόντων

Μέλος 1	Χημικός	Μέλος 10	Δημοσιογράφος
Μέλος 2	Στρατιωτικός	Μέλος 11	Εκπαιδευτικός
Μέλος 3	Λογίστρια	Μέλος 12	Εκπαιδευτικός
Μέλος 4	Δημοσιογράφος	Μέλος 13	Εκπαιδευτικός
Μέλος 5	Βοηθός μικροβιολόγου	Μέλος 14	Εκπαιδευτικός
Μέλος 6	Δημοτική υπάλληλος	Μέλος 15	Συνταξιούχος εκπαιδευτικός
Μέλος 7	Συνταξιούχος ηλεκτρολόγος	Μέλος 16	Συνταξιούχος εκπαιδευτικός
Μέλος 8	Οικιακά	Μέλος 17	Λογιστής
Μέλος 9	Οικιακά		

Πίνακας 2 Επάγγελμα συμμετεχόντων

Το ερευνητικό εργαλείο που αξιοποιήθηκε ήταν η ημιδομημένη ατομική συνέντευξη, επειδή αυτό που μας ενδιέφερε είναι να αναδειχθούν οι απόψεις των μελών της ομάδας της Λέσχης Ανάγνωσης για τη μέθοδο που χρησιμοποιείται και επειδή η συνέντευξη δίνει τη δυνατότητα σε συνεντευκτική και συνεντευξιαζόμενο να συζητήσουν τις ερμηνείες τους για τον κόσμο, στον οποίο ζουν και να εκφράσουν τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται διάφορες καταστάσεις (Cohen, Manion, & Morrison, 2007· Creswell, 2011). Προηγήθηκε πιλοτική έρευνα με δύο μέλη της λέσχης, ώστε να δοκιμαστεί αν ο οδηγός της συνέντευξης λειτουργούσε αποτελεσματικά ως ερευνητικό εργαλείο (Σταμέλος & Δακοπούλου, 2007).

Ταυτόχρονα με τις συνεντεύξεις τηρήθηκε και ημερολόγιο των δράσεών μας, προκειμένου στο τέλος να περιγράψουμε με όσο το δυνατό περισσότερες λεπτομέρειες την ερευνητική διαδικασία. Η επεξεργασία των δεδομένων έγινε με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου, μέσω της οποίας προέκυψαν κατηγορίες δεδομένων και στοιχείων καθώς και οι μεταξύ τους συσχετισμοί (Creswell, 2011, σ. 284, 291-292). Η ανάλυση των δεδομένων ήταν επαγωγική, δηλαδή ξεκίνησε από τα ειδικά θέματα ή τις λεπτομέρειες και πέρασε στους γενικούς κωδικούς και τα θέματα, με τελικό στόχο τη δημιουργία μιας ευρύτερης, συγκεντρωτικής

εικόνας. Η ανάλυση έγινε ταυτόχρονα με τη διαδικασία συγκέντρωσης των δεδομένων, καθώς στην ποιοτική έρευνα αυτές οι δύο διαδικασίες είναι ταυτόχρονες δραστηριότητες. Ουσιαστικά, πραγματοποιήθηκε μια κυκλική συγκέντρωση και ανάλυση δεδομένων.

Για τη διασφάλιση της εγκυρότητας και της αξιοπιστίας της έρευνας αξιοποιήθηκαν: η επιλογή του κατάλληλου χρονοδιαγράμματος και της κατάλληλης μεθοδολογίας, η δημιουργία και χρήση του κατάλληλου ερευνητικού εργαλείου, η χρήση λεπτομερών περιγραφών, η εξέταση των δεδομένων με τη βοήθεια συναδέλφων και η χρήση μηχανικών μέσων για την καταγραφή, την αποθήκευση και την αποκατάσταση των δεδομένων. Επιπλέον, η παρατεταμένη χρονικά εμπλοκή μας στο πεδίο της έρευνας αλλά και ο έλεγχος που διεξήγαγαν τα μέλη της Λέσχης μετά την απομαγνητοφώνηση και καταγραφή των συνεντεύξεων (επικύρωση των απαντώντων) μπορούν να συμβάλουν στην εγκυρότητα και αξιοπιστία της έρευνας (Cohen et al, 2007· Robson, 2010· Συμεού, 2006). Τέλος, η διασφάλιση της ποιότητας και του κύρους της έρευνας επετεύχθη μέσα και από την ενδελεχή περιγραφή της ερευνητικής διαδικασίας στον/στην αναγνώστη/τρια της, έτσι ώστε να μπορεί να προβαίνει ο/η ίδιος/α σε αξιολογική κρίση σε ό,τι αφορά στην εγκυρότητα και αξιοπιστία της συγκεκριμένης έρευνας (Robson, 2010).

3. Παρουσίαση και συζήτηση των ευρημάτων της έρευνας

Η ανάλυση των δεδομένων έδειξε ότι η εφαρμοσθείσα μέθοδος βοήθησε τα μέλη της Λέσχης να κατανοήσουν αποτελεσματικότερα τη λογοτεχνία, και, όταν ερωτήθηκαν για τον τρόπο με τον οποίο επετεύχθη αυτό, ανέφεραν τον βιωματικό τρόπο της μεθόδου, την πολύπλευρη και πολυαισθητηριακή προσέγγιση, την ενεργοποίηση των συναισθημάτων και της φαντασίας, την «κάθαρση» που επέρχεται στο τέλος της παρουσίασης και το γεγονός ότι εντείνει τις αισθήσεις και την προσοχή και κάνει πιο οξυδερκή τη σκέψη. Οι απαντήσεις επιβεβαιώνουν ότι η τέχνη μπορεί να γίνει ένα ισχυρό στοχαστικό εργαλείο (Δημητρακοπούλου, 2018· Κόκκος κ.συν., 2011), ότι συμβάλει στο να γίνει πιο ευφυής η παρατηρητικότητα μας (Eisner, 2002), ενισχύει τη γνωστική ευελιξία και την ερμηνευτική γνώση και ότι διευρύνει τη σκέψη και την κάνει πιο δεκτική και δημιουργική (Csikszentmihalyi & Schiefele, 1992· Fowler, 1996, όπ. αναφ. Κόκκος & Ράικου, 2014· Κόκκος, 2009· Ράικου, 2013). Επιπλέον, ενεργοποιεί και διευρύνει την εναλλακτική ερμηνεία, τη φαντασία και το συναίσθημα (Κούσουλας & Μέγα, 2005· Μιχαηλίδης & Πασχαλίδου, 2015· Ράικου, 2013) και προσφέρει στους ενήλικους ανακούφιση και ευκαιρία να επανενεργοποιηθούν, να ενισχύσουν την υπαρξιακή χαρά και να αναδιαμορφώσουν τον εαυτό τους (Cucos, 2014· Eisner, 2003). Τέλος, η άποψη περί βιωματικής γνώσης που επιτυγχάνεται με τη βοήθεια της μεθόδου συμφωνεί με τους Ramirez-Garrido et al. (2018) για τη δυνατότητα της τέχνης να βοηθά τους ενήλικους εκπαιδευόμενους να επιτύχουν βιωματική γνώση του κόσμου.

Η πλειονότητα των συμμετεχόντων συμφώνησε ότι η μέθοδος ενεργοποιεί όλες τις αισθήσεις και τη φαντασία τους, ιδιαίτερα με τη βοήθεια της εικόνας και της μουσικής που σχετίζονται με το κείμενο. Ο συνδυασμός και των τριών τεχνών οδηγεί στη δημιουργία συνειρμών,

εικόνων και παραστάσεων και ανασύρει προσωπικά βιώματα, αφού καλεί τον συμμετέχοντα σε ενδοσκόπηση. Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώνουν ότι τα καλλιτεχνικά έργα κάθε μορφής, διεγείρουν τη φαντασιακή λειτουργία, ενεργοποιούν συναισθηματικές καταστάσεις και κινητοποιούν ψυχονοητικές λειτουργίες (Κούσουλας & Μέγα, 2005). Επίσης, συμφωνούν με όσα τονίζει η Ράικου (2013) για τη βελτίωση των αισθήσεων των ενηλίκων μέσω της επαφής με έργα τέχνης, αλλά και με τους Kazemek & Rigg (1997), που επισημαίνουν ότι η χρήση εικόνων έργων τέχνης μπορεί να πυροδοτήσει τη φαντασία των ενηλίκων εκπαιδευομένων, στοιχείο απαραίτητο για τη γνώση του κόσμου.

Όταν οι συμμετέχοντες ερωτήθηκαν σχετικά με το αν η μέθοδος συνέβαλε στο να απολαύσουν περισσότερο τη λογοτεχνία, όλοι απάντησαν θετικά, ενώ, όταν ερωτήθηκαν με ποιον τρόπο επιτεύχθηκε αυτό, επεσήμαναν ότι την κατανόησαν καλύτερα, επειδή βοηθήθηκαν στο να «ενσωματωθούν» στο έργο, αφυπνίσθηκαν οι αισθήσεις τους, εντάθηκε το ενδιαφέρον τους με τη βοήθεια της εικόνας και της μουσικής, ενεργοποιήθηκαν συναισθηματικά και μπόρεσαν να προσεγγίσουν το κείμενο πολυπρισματικά. Επιπλέον, όλα τα μέλη απάντησαν πως θεωρούν πολύ σημαντική την ταυτόχρονη με το κοινό ανάγνωση, διότι το κοινό συμμετέχει ουσιαστικά στο δρώμενο της παρουσίασης του λογοτεχνικού έργου μέσω της ενοποίησης των τεχνών. Συγκεκριμένα, ως οφέλη της ταυτόχρονης με το κοινό ανάγνωσης, αναφέρθηκαν η ένταξη σε μια «συλλογικότητα», σε μια «κοινωνία» - στοιχείο που συμφωνεί με το συμπέρασμα του Cucus (2014) ότι η τέχνη μπορεί να συμβάλει στο να συνδεθεί ο ενήλικος με ένα συγκεκριμένο πνευματικό σύνολο - η συμμετοχή του κοινού στην παρουσίαση του λογοτεχνικού έργου, η αλληλεπίδραση/διάδραση με το κοινό και η μεγαλύτερη απόλαυση και κατανόηση του έργου. Θεωρούμε ότι ο όρος «*συλλογική κατανόηση*» που χρησιμοποιήθηκε (μέλος M15) και η έκφραση «*γίνεται πρόσληψη του έργου συλλογικά*» (μέλος 10) εκφράζουν απόλυτα το σκοπό για τον οποίο χρησιμοποιήθηκε η ταυτόχρονη με το κοινό ανάγνωση. Αυτή η πρακτική συμφωνεί με την ιδέα περί ενότητας του κοινού, στην οποία απέβλεπε ο Wagner στη θεωρία του (Berry, 2004· Clausnitzer, 2006· Lajosi, 2010). Σκοπός του Συνολικού Έργου Τέχνης είναι, αντί να προσφέρει μια παθητική αισθητική εμπειρία, να επιτρέψει την ενεργό συμμετοχή στη δημιουργία του έργου τέχνης.

Ως πλεονεκτήματα της εφαρμογής της μεθόδου, τα μέλη ανέφεραν ότι κινητοποιεί το ενδιαφέρον, ενεργοποιεί τη φαντασία και το συναίσθημα, συμβάλλει στην κατανόηση, ενώνει το κοινό και το παρακινεί να συμμετέχει ενεργά και μπορεί να βοηθήσει και τους μη επαρκείς αναγνώστες να προσεγγίσουν το λογοτεχνικό έργο. Τα παραπάνω αναφέρθηκαν και ως τα σημαντικότερα πλεονεκτήματα στην αντίστοιχη ερώτηση, ενώ επισημάνθηκε επιπλέον η αμεσότητα που προσφέρει η μέθοδος. Τα προλεχθέντα συμφωνούν με όσα παρουσιάστηκαν αναλυτικά παραπάνω, σχετικά με τη δυνατότητα που έχει η μέθοδος να ενεργοποιήσει τη φαντασία και το συναίσθημα και να οδηγήσει στην αποτελεσματικότερη κατανόηση και μεγαλύτερη απόλαυση του λογοτεχνικού κειμένου και με τη θεωρητική συζήτηση, όπου αναδείχθηκαν τα οφέλη της τέχνης στην εκπαίδευση ενηλίκων. Ενδεικτικές απαντήσεις των μελών, σχετικά με τα πλεονεκτήματα της μεθόδου, παρουσιάζονται στον πίνακα 3 που ακολουθεί:

Μέλος	Απαντήσεις
M1	Κεντρίζει το ενδιαφέρον.
M2	α. Και ο απλός πολίτης έρχεται κοντά στην τέχνη. β. Το λογοτεχνικό κείμενο γίνεται πιο κατανοητό.
M3	α. Κινητοποιεί το ενδιαφέρον του κοινού. β. Παρακινεί το κοινό να συμμετέχει ενεργά. γ. Ενεργοποιεί αισθήσεις και συναισθήματα. δ. Προσφέρει ποικιλία τρόπων προσέγγισης των νοημάτων και αποτελεσματικότερης κατανόησης των κειμένων. ε. Προσφέρει βαθύτερη βίωση των νοημάτων του λόγου.
M4	α. Ενισχύει την κατανόηση. β. Βοηθά στην ψυχογράφιση του συγγραφέα.
M5	Κρατά σε εγρήγορση το κοινό.
M6	α. Κάνει το λογοτεχνικό κείμενο να μην είναι βαρετό. β. Ανεβάζει την αισθητική. γ. Έχει ενδιαφέρον.
M7	α. Μας ενεργοποιεί. β. Μας κάνει να ονειρευόμαστε.
M8	α. Είναι πιο ζωντανή και ευχάριστη η προσέγγιση.
M9	α.Μας ενώνει όλους. β. Δεν θα αισθανθούμε πλήξη ή μοναχικότητα.
M10	α. Κάνει τη λογοτεχνία πιο εύπεπτη. β. Κάνει πιο εύκολη την κατανόηση για το κοινό και του δημιουργεί αίσθημα ασφάλειας. γ. Κεντρίζει το ενδιαφέρον και αυτού που δεν έχει εμβαθύνει στη λογοτεχνία.
M11	α. Προσφέρει διάχυση στις τέχνες. β. Ανοίγει πολλά γνωστικά πεδία σ’ αυτόν που παίρνει μέρος στην προσέγγιση.
M12	α. Σταματά τη μονοκρατορία του λόγου. β. Ενεργοποιεί τη φαντασία και την ενσυναίσθηση. γ. Συμβάλλει στη φιλαναγνωσία.
M13	α. Βοηθά στην προσέγγιση του λογοτεχνικού έργου και από ικανούς αναγνώστες και από μη επαρκείς. β. Μπορεί ο καθένας να έρθει σε επαφή και με άλλο είδος τέχνης.
M14	α. Βοηθά στην αποτελεσματικότερη κατανόηση. β. Οι συμμετέχοντες απολαμβάνουν αισθητικά το λογοτεχνικό έργο. γ. Ενεργοποιεί τη φαντασία.
M15	α. Κεντρίζει το ενδιαφέρον. β. Βοηθά στην αποτελεσματικότερη κατανόηση. γ. Μένουν στη μνήμη περισσότερα πράγματα. δ. Το λογοτεχνικό έργο γίνεται πιο ευχάριστο.
M16	Η παρουσίαση της λογοτεχνίας γίνεται πιο κατανοητή, πιο απλή, σαφέστερη και για όλο τον κόσμο.
M17	α. Βοηθά στην αποτελεσματικότερη κατανόηση. β. Ο απλός άνθρωπος του λαού αρχίζει να κατανοεί (τη λογοτεχνία) και ενεργοποιείται η φαντασία του.

Πίνακας 3. Τα πλεονεκτήματα της μεθόδου

Όταν ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να κάνουν σύγκριση ανάμεσα στη μέθοδο που εφαρμόζεται στη Λέσχη Ανάγνωσης και στη συμβατική προσέγγιση της λογοτεχνίας, αποκλειστικά με το λόγο, και να μας πουν με ποιον τρόπο προσεγγίζουν αποτελεσματικότερα τη λογοτεχνία, οι περισσότεροι υποστήριξαν ότι η μέθοδος τους βοήθησε να κατανοήσουν αποτελεσματικότερα τη λογοτεχνία. Οι λόγοι που αναφέρθηκαν για να εξηγήσουν γιατί η μέθοδος υπερτερεί ήταν ότι προσφέρει μια επεξήγηση του λογοτεχνικού έργου, εντείνει το

ενδιαφέρον του ακροατή-θεατή, ενεργοποιεί τη φαντασία και το συναίσθημα, προσεγγίζει από πολλές πλευρές το κείμενο και κινητοποιεί περισσότερες αισθήσεις. Σημειώθηκε επίσης ότι έχει την αίσθηση του ολοκληρωμένου μοντέλου. Ενδεικτικές απόψεις των μελών είναι:

«με βοηθάει πολύ περισσότερο να προσεγγίσω τα νοήματα των όσων ακούγονται γιατί υπάρχει ένα πολλαπλό ενδιαφέρον» (M3),

«είναι πολύ διαφορετικό, δε γίνεται καμία σύγκριση, καμία σχέση» (M6),

«ο λόγος από ένα σημείο και πέρα δεν βοηθάει στο να μην αποσπάται η προσοχή, τουλάχιστον όχι όσο η εικόνα και η μουσική» (M10),

«το προϊόν προσφέρεται στον αναγνώστη-δέκτη μ’ ένα πιο ολοκληρωμένο και πιο πλουραλιστικό περιτύλιγμα» (M11),

«πιστεύω ότι η συγκεκριμένη μέθοδος βοηθά περισσότερο στην κατανόηση της λογοτεχνίας, η συμβατική προσέγγιση πολλές φορές λειτουργεί ως ένας μονόδρομος, δηλαδή βλέπουμε μόνο μία ερμηνεία των πραγμάτων» (M13).

Τα παραπάνω συμφωνούν με όσα παρουσιάστηκαν στο θεωρητικό πλαίσιο σχετικά με την ενεργοποίηση της φαντασίας και του συναίσθηματος, ενώ το γεγονός ότι η μέθοδος κινητοποιεί περισσότερες αισθήσεις και δίνει την εντύπωση ενός ολοκληρωμένου μοντέλου συμφωνεί με όσα αναφέρθηκαν σχετικά με την ενότητα των εκφραστικών μέσων και των αισθήσεων ως μέσο απόκτησης μιας ολοκληρωμένης αισθητικής εμπειρίας από ενήλικους εκπαιδευομένους (Γρηγοριάδου, 2015· Heyrman, 2005).

Ως μειονεκτήματα της μεθόδου, σε σχέση με τη συμβατική προσέγγιση της λογοτεχνίας, αναφέρθηκαν η ανάγκη αφιέρωσης περισσότερου χρόνου για προετοιμασία της παρουσίασης του έργου, το γεγονός ότι πρέπει αυτοί που θα αναλάβουν την παρουσίαση με τη μέθοδο της ενοποίησης των τεχνών να έχουν καλή γνώση των τεχνολογιών και μια σφαιρική γνώση των τεχνών, καθώς και ο φόβος να εστιάσει ο ακροατής/θεατής στη μουσική και την εικόνα και να αφήσει σε δεύτερο πλάνο το κείμενο. Γενικότερα, όμως, τα περισσότερα μέλη δήλωσαν πως δεν αντιμετωπίζουν καμία δυσκολία. Αντιθέτως επανέλαβαν ότι η μέθοδος συμβάλλει στο να κατανοήσουν αποτελεσματικότερα το κείμενο, ωθεί σε περισσότερο διάβασμα και βοηθάει και τον απλό άνθρωπο να έρθει σε επαφή με τη λογοτεχνία. Αποτυπώθηκε, επίσης, πως αυτό που βιώνουν είναι πολύ όμορφο, πως βρίσκουν στη μέθοδο μια «ελευθερία της τέχνης» και απολαμβάνουν καθαρή και ηρεμία.

Συνοψίζοντας, φαίνεται ότι η μέθοδος υπηρετεί τον σκοπό για τον οποίο σχεδιάστηκε, δηλαδή μπορεί να ενεργοποιήσει περισσότερες αισθήσεις των μελών και να κινητοποιήσει τη φαντασία και το συναίσθημα παρέχοντας μια συνολική αισθητική εμπειρία. Ως εκ τούτου, δείχθηκε πως μπορεί να διευκολύνει την αποτελεσματικότερη προσέγγιση της λογοτεχνίας σε σχέση με την προσέγγιση αποκλειστικά και μόνο με τον λόγο.

4. Συμπεράσματα

Η έρευνα έδειξε ότι η μέθοδος που στηρίζεται στη θεωρία του Συνολικού Έργου Τέχνης και ενοποιεί το λόγο, την εικόνα και τη μουσική φαίνεται να έχει γενικότερα πλεονεκτήματα όσον αφορά την ερμηνευτική προσέγγιση της λογοτεχνίας από ενηλίκους, καθώς δύναται να κινητοποιήσει το ενδιαφέρον τους και να ενεργοποιήσει τη φαντασία και το συναίσθημα, βοηθώντας στην αποτελεσματικότερη κατανόηση. Φαίνεται ότι οι ενήλικοι εκπαιδευόμενοι με τη βοήθεια της μεθόδου μπορούν να απολαύσουν περισσότερο τη λογοτεχνία, ανεξάρτητα από το κοινωνικο-πολιτισμικό και μορφωτικό τους επίπεδο και τη σχέση τους γενικότερα με τη λογοτεχνία. Η απόλαυση έρχεται ως αποτέλεσμα της καλύτερης κατανόησης που επιτυγχάνεται μέσω του συνδυασμού και της συνεργασίας του λόγου, της εικόνας και της μουσικής, στοιχεία τα οποία ενεργοποιούν τη φαντασία και το συναίσθημα των συμμετεχόντων, εντείνουν το ενδιαφέρον τους και τους βοηθούν να «ενσωματωθούν», τρόπον τινά, στο λογοτεχνικό έργο.

Τα μέλη της Λέσχης Ανάγνωσης δείχθηκε πως μπορούν με τη βοήθεια της μεθόδου να κατανοήσουν αποτελεσματικότερα τη λογοτεχνία, καθώς η εν λόγω μέθοδος προσεγγίζει πολυδιάστατα το λογοτεχνικό κείμενο μέσω της ενοποίησης των τεχνών, ενεργοποιώντας όλες τις αισθήσεις των συμμετεχόντων και κάνοντας πιο οξυδερκή τη σκέψη τους. Εν ολίγοις, η ενότητα των μέσων οδηγεί σε ενότητα των αισθήσεων των ενηλίκων εκπαιδευομένων, με αποτέλεσμα αυτοί να σχηματίσουν μια ολοκληρωμένη εμπειρία, η οποία τους βοηθά να επεξεργαστούν με μεγαλύτερη ευχέρεια το λογοτεχνικό κείμενο.

Τα τρία δομικά στοιχεία της μεθόδου, ο λόγος, η εικόνα και η μουσική, συνεισφέρουν το καθένα με τον τρόπο του στην ερμηνευτική προσέγγιση της λογοτεχνίας. Ο αφηγητής που εισάγεται σε κάθε παρουσίαση, με τη βοήθεια του λόγου, συνδέει τα γεγονότα, τα παρουσιάζει σε μια χρονική σειρά δίνοντας με αυτόν τον τρόπο την αίσθηση της συνέχειας στους θεατές/ακροατές, και αποκαλύπτει τις βαθύτερες σκέψεις των ηρώων και τα κίνητρα των πράξεών τους. Η εικόνα ενεργοποιεί τη φαντασία και το συναίσθημα, συμπληρώνει και ενδυναμώνει τον λόγο και δίνει στον ενήλικο αφορμή για δημιουργική σκέψη και τη δυνατότητα να ερμηνεύσει και να εμβαθύνει. Τέλος, η μουσική προσδίδει ένταση στον λόγο, διεγείρει το συναίσθημα και, καθώς αποτελεί μια παγκόσμια «γλώσσα» κατανοητή σε όλους, φαίνεται να συμβάλει στην απόδοση νοήματος από μέρους των ενηλίκων στο προς εξέταση λογοτεχνικό έργο.

Η τεχνολογία αποτελεί τον μεσάζοντα της ενοποίησης των τεχνών αλλά και την κύρια πηγή ανεύρεσης υλικού για την πλαισίωση της ερμηνευτικής παρουσίασης της λογοτεχνίας. Παράλληλα, μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία μιας ολοκληρωμένης αισθητικής εμπειρίας, με τη βοήθεια των λογισμικών παρουσίασης που συνδυάζουν σε ένα περιβάλλον εικόνα, κείμενο και μουσική, γεγονός που οδηγεί τους ενηλίκους στην αποτελεσματικότερη απόλαυση και κατανόηση της λογοτεχνίας.

Περαιτέρω, φαίνεται ότι μέσω της μεθόδου το κοινό συμμετέχει ουσιαστικά στην παρουσίαση του λογοτεχνικού έργου μέσω της ενοποίησης των τεχνών, εφόσον έχει τη

δυνατότητα να συν-αναγιγνώσκει με τα μέλη της Λέσχης το κείμενο μέσω της οθόνης προβολής. Ως εκ τούτου, επιτυγχάνεται ενότητα και συμμετοχή του κοινού, μείζων σκοπός τον οποίο είχε θέσει ο Richard Wagner κατά το σχεδιασμό της θεωρίας του περί Συνολικού Έργου Τέχνης. Οι συμμετέχοντες στο δρώμενο ενήλικοι – κοινό και μέλη της Λέσχης – συνδέονται σε ένα συγκεκριμένο πνευματικό σύνολο, αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, απολαμβάνουν από κοινού το κείμενο και δημιουργούν μια «κοινότητα ανάγνωσης» που οδηγεί στη συλλογική κατανόηση του έργου.

Επιπλέον, η μέθοδος μπορεί να συμβάλει εξίσου στην αποτελεσματικότερη κατανόηση της λογοτεχνίας από ενήλικους, οι οποίοι ανήκουν σε διαφορετικά κοινωνικο-οικονομικά και μορφωτικά επίπεδα. Τόσο οι ενήλικοι εκπαιδευόμενοι που έχουν γνώσεις και μελετούν τη λογοτεχνία, όσο και οι ενήλικοι που μελετούν περιστασιακά τη λογοτεχνία και δεν έχουν ιδιαίτερες γνώσεις, δύνανται με τη βοήθεια της μεθόδου να κατανοήσουν και να απολαύσουν περισσότερο ένα λογοτεχνικό έργο. Αυτό φαίνεται να συμβαίνει επειδή η κατανόηση, που είναι δύσκολο να επέλθει μόνο μέσω του λόγου από ενήλικους που δεν έχουν ιδιαίτερες γνώσεις λογοτεχνίας, μπορεί να ενισχυθεί από τη συμβολή της εικόνας και της μουσικής, στοιχεία που προκαλούν τη φαντασία και το συναίσθημα και οδηγούν στην απόδοση προσωπικού νοήματος.

Καταληκτικά, δείχθηκε ότι η μέθοδος μπορεί να βοηθήσει ενήλικους να προσεγγίσουν αποτελεσματικότερα τη λογοτεχνία, σε σύγκριση με την προσέγγιση αποκλειστικά και μόνο με τον λόγο, διότι προσεγγίζει πολύπλευρα το κείμενο, ενεργοποιεί τις αισθήσεις και κρατά αμείωτο το ενδιαφέρον. Πρόκειται για εύρημα που μπορεί να τροφοδοτήσει ευρύτερα το πεδίο της Εκπαίδευσης Ενηλίκων και της επιμόρφωσης, δίνοντας τη σκυτάλη σε έρευνες για το πώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί η εν λόγω μέθοδος σε θέματα λογοτεχνίας και γλώσσας, τόσο στην τυπική όσο και στην άτυπη εκπαίδευση ενηλίκων και για το ποια εκπαιδευτικά αποτελέσματα μπορεί να έχει. Θα είχε, τέλος, ενδιαφέρον η διενέργεια έρευνας για την εισαγωγή και άλλης τέχνης (π.χ. η δραματική τέχνη και ο κινηματογράφος), έτσι ώστε να εμπλουτιστεί η προσφερόμενη αισθητική εμπειρία, με στόχο τη βελτίωση της οργάνωσης της μεθόδου, που ως πρωτότυπη δεν έχει εφαρμοστεί ευρύτερα, άρα υπάρχουν ακόμη πολλές πτυχές της που μπορούν να εξεταστούν.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Adorno, T. (2000). *Αισθητική θεωρία* (μτφ. Λ. Αναγνώστου). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Arnheim, R. (1986). *New essays on the psychology of art*. Berkeley: University of California Press, p.10.
- Berry, M. (2004). Richard Wagner and the politics of music-drama. *The Historical Journal*, 47 (3), 663-683.

- Boehner, K., Sengers, P., & Warner, S. (2003). *Interfaces with the ineffable: Meeting aesthetic experience on its own terms*. Retrieved from: www.cs.cornell.edu/people/sengers/private/sengers-interfaces.pdf
- Brookfield, S. (1995). Adult learning: An overview. In: A. Tuinjmans (ed.), *International Encyclopedia of Education* (pp. 1-11). Oxford: Pergamon Press. Retrieved from: <http://nla.nl.edu/ace/Resources/Documents/AdultLearning.html>
- Brown, H.M. (2016). *The quest for the Gesamtkunstwerk and Richard Wagner*. UK: Oxford University Press.
- Γρηγοριάδου, Ε.Α. (2015). *Θεάματα, θέματα και θύματα της σύνθεσης για την εμπειρία του Συνολικού Έργου Τέχνης: μια κονστρουκτιβιστική προσέγγιση* (Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης). Διαθέσιμο από τη βάση δεδομένων του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης (Κωδ. 36018).
- Castañeda, I. (2009). Visual culture, art history and the humanities. *Arts & Humanities in Higher Education*, 8, 41-55.
- Clausnitzer, A. (2006). *Η αισθητική της μουσικής του Ρίχαρντ Βάγκνερ*. Ανακτήθηκε από: <https://ikee.lib.auth.gr/record/74708/files/gri-2007-528.pdf>
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2007). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας* (μτφ. Σ. Κυρανάκης, Μ. Μαυράκη, Χ. Μητσοπούλου, Π. Μπιθαρά & Μ. Φιλοπούλου). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Creswell, J. (2011). *Η έρευνα στην εκπαίδευση. Σχεδιασμός, διεξαγωγή και αξιολόγηση της ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας* (μτφ. Ν. Κουβαράκου, επιμ. Χ. Τσορπατζούδης). Αθήνα: Ίων/εκδόσεις Έλλην.
- Csikszentmihalyi, M., & Schiefele, U. (1992). *Arts education, human development, and the quality of experience*. Retrieved from: <http://opus.kobv.de/ubp/volltexte/2009/3354>
- Cucoş, C. (2014). The role of arts in adult education. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 142, 300-305.
- Cupchik, G., Vartanian, O., Crawley, A., & Mikulis, D. (2009). Viewing artworks: Contributions of cognitive control and perceptual facilitation to aesthetic experience. *Brain and Cognition*, 70, 84-91.
- Δημητρακοπούλου, Α. (2018). Η τέχνη στα σχολεία δεύτερης ευκαιρίας: Αντιλήψεις, στάσεις και επιμορφωτικές ανάγκες των εκπαιδευτικών ΣΔΕ για την αξιοποίηση της τέχνης στη διδασκαλία. *Εκπαίδευση Ενηλίκων*, 41, 42-53.
- Dirkx, J. (2001). The power of feelings: Emotion, imagination, and the construction of meaning in adult learning. In: S. Merriam (ed.), *The New Update on Adult Learning Theory. New Directions for Adult and Continuing Education* (vol. 89, pp. 63-72). San Francisco: Jossey-Bass.
- Eisner, E. (2003). The Arts and the creation of mind. *Language Arts*, 80 (5), 340-344.

- Gardner, H. (1990). *Art education and human development*. L.A.: The Getty Education Institute for the Arts.
- Greene, M. (2000). *Releasing the imagination: Essays on education, the arts and social change*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Heyrman, H. (2005). *Art and synesthesia: in search of the synesthetic experience*. Lecture presented at the first International Conference on Art and Synesthesia. July, 2005, Universidad de Almeria, Spain.
- Jarvis, C., & Gouthro, P. (2015). The role of the arts in professional education: Surveying the field. *Studies in the Education of Adults*, 47 (1), 64-80.
- Joy, A., & Sherry, J. (2003). Speaking of art as embodied imagination: A multisensory approach to understanding aesthetic experience. *Journal of Consumer Research*, 30, 259-282.
- Kazemek, F.E., & Rigg, P. (1997). “...the sense of soul... goes hand in hand with an aesthetic response”: Art in Adult Literacy Education. *Adult Basic Education*, 7 (3), 131-144.
- Κόκκος, Α. (χ.χ.). Η χρήση της Τέχνης στην εκπαίδευση ενηλίκων. Ανακτήθηκε από: www.hcc.edu.gr/download/texni_stin_ekpaideysi_enilikon.pdf
- Κόκκος, Α. (2009). *Ανάπτυξη της δημιουργικότητας μέσα από την επαφή με την τέχνη*. Ανακοίνωση στο 1^ο Πανελλήνιο Διεπιστημονικό Συνέδριο Τέχνης και Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, Μάιος 2009, Αθήνα.
- Κόκκος, Α., & συν. (2011). *Εκπαίδευση μέσα από τις τέχνες*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Kokkos, A. (2012). *Critical reflection through aesthetic experience: How could a wide range of learners gain access to the process?* Paper presented at the 10th International Conference on Transformative Learning. May, 2012, USA: San Francisco.
- Κόκκος, Α., & Μέγα, Γ. (2007). Κριτικός στοχασμός και τέχνη στην εκπαίδευση. *Εκπαίδευση Ενηλίκων*, 12, 16-21.
- Κούσουλας, Φ., & Μέγα, Γ. (2005). Γλώσσα και Τέχνη: Πρόταση για δημιουργική διδασκαλία. Έρευνα σε μαθητές του δημοτικού σχολείου. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 40, 120-133.
- Kress, G. (2005). Gains and losses: New forms of texts, knowledge and learning. *Computers and Composition*, 22, 5-22.
- Lajosi, K. (2010). Wagner and the (re)mediation of art: Gesamtkunstwerk and nineteenth-century theories of media. *Frame*, 23 (2), 42-60.
- Lauer, C. (2009). Contenting with terms: “Multimodal” and “Multimedia” in the academic and public spheres. *Computers and Composition*, 26, 225-239.
- Lipson, L. (2005). Knowledge construction as contested terrain: Adult learning through artistic expression. *New Directions for Adult and Continuing Education*, 107, 3-11.

- Marković, S. (2012). Components of aesthetic experience: Aesthetic fascination, aesthetic appraisal and aesthetic emotion. *I-Perception*, 3, 1-17.
- Μέγα, Γ. (2011). Η αξιοποίηση της αισθητικής εμπειρίας στην εκπαίδευση. *Μείζον Πρόγραμμα Επιμόρφωσης. Βασικό Επιμορφωτικό Υλικό* (τόμ. Α'). Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Μιχαηλίδης, Τ., & Πασχαλίδου, Τ. (2015). *Εκπαίδευση μέσα από την τέχνη στην εποχή των ΤΠΕ*. Ανακοίνωση στο συνέδριο «Η εκπαίδευση στην εποχή των ΤΠΕ». Νοέμβριος 2015, Αθήνα.
- Mondschein, N. (2012). A union of forms: Contemporary interpretation and application of Wagner's Gesamtkunstwerk within the mediums of music and poetry. Retrieved from:
<https://pdfs.semanticscholar.org/491e/fa9595ca336f952e16001aa99bc9e15ef691.pdf>
- Παπαθανασίου, Φ. (1986). *Ριχάρδος Βάγκνερ: Η μουσική των θεών και τα Βαγκνερικά μυστήρια*. Αθήνα: εκδ. Αρσενίδη.
- Ράικου, Α. (2013). *Εκπαίδευση ενηλίκων και τριτοβάθμια εκπαίδευση: Διερεύνηση δυνατότητας για ανάπτυξη κριτικού στοχασμού μέσα από την αισθητική εμπειρία σε εκπαιδευόμενους εκπαιδευτικούς* (Διδακτορική διατριβή). Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Ramirez Garrido, J., Hernández-León, E., Figueroa-Sandoval, B., & Aillon-Newman, M. (2018). Learning and experience: Aesthetics of multimodal texts in higher education. *Digital Education Review*, 33, 170-184.
- Robson, C. (2010). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου* (μτφ. Β. Νταλάκου & Κ. Βασιλικού). Αθήνα: Gutenberg.
- Rogers, A. (1999). *Η εκπαίδευση ενηλίκων* (μτφ Μ. Παπαδοπούλου & Μ. Τόμπρου). Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Σταμέλος, Γ., & Δακοπούλου, Α. (2007). Η διατριβή στις κοινωνικές επιστήμες. Από το σχεδιασμό στην υλοποίηση. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Συμεού, Λ. (2006). *Εγκυρότητα και αξιοπιστία στην ποιοτική έρευνα: το παράδειγμα μιας έρευνας για τη συνεργασία σχολείου-οικογένειας*. Ανακοίνωση στο 9^ο Συνέδριο Παιδαγωγικής Εταιρείας Κύπρου. Ιούνιος 2006, Κύπρος: Λευκωσία.
- Vidalis, M. (2010). *Gesamtkunstwerk “total work of art”*. Retrieved from:
<https://www.greekarchitects.gr/en/architectural-review/gesamtkunstwerk-id3185>
- Zorrilla, A., & Tisdell, E. (2016). Art as critical public pedagogy: A qualitative study of Luis Camnitzer and his conceptual art. *Adult Education Quarterly*, 66 (3), 273-291.